

УДК 371.315.6:372.4

РОЛЬ ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ЛАНОК ОСВІТИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕДШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Ковшар О. В.

У статті автор дає аналіз феномену партнерська взаємодія, яка є наслідком педагогічної взаємодії, організованого педагогічного спілкування в навчальному процесі та в процесі виховання. Також у статті присутній аналіз загального явища взаємодії в суспільстві. Заслуговує на увагу аналіз критеріїв партнерської взаємодії в організації передшкільної освіти – зв'язуючого ланцюжка між дошкільною та початковою освітою.

***Ключові слова:** взаємодія, педагогічна взаємодія, функції педагогічної взаємодії, співробітництво, партнерська взаємодія, суб'єкти партнерської взаємодії, критерії партнерської взаємодії в передшкільній освіті.*

В статье автор дает анализ феномена партнерское взаимодействие, которое есть следствием педагогического взаимодействия, организованного педагогического общения в учебном процессе и в процессе воспитания. Также в статье подается анализ общего явления взаимодействие в обществе. Заслуживает внимания анализ критериев партнерского взаимодействия в организации дошкольного образования – связующего звена между дошкольным и начальным образованием.

***Ключевые слова:** взаимодействие, педагогическое взаимодействие, функции педагогического взаимодействия, сотрудничество, партнерское взаимодействие, субъекты партнерского взаимодействия, критерии партнерского взаимодействия в дошкольном образовании.*

The author of the article analyzes the phenomenon of partnership that is a consequence of pedagogical interaction, organized pedagogical communication in the educational process and in the process of upbringing. The article also provides an analysis of the general phenomenon of interaction in society. Attention is drawn to the analysis of criteria of partnership in the organization of preschool education – a connecting link between preschool and primary education.

***Key words:** interaction, pedagogical interaction, functions of pedagogical interaction, collaboration, partnership, subjects of partnership, criteria of partnership in preschool education.*

Проблема модернізації, безперервності, наступності, взаємодії дошкільної та початкової ланок освіти та зв'язуючого ланцюжка між дошкільною та початковою освітою – передшкільною освітою має комплексний і міждисциплінарний характер, перебуваючи на перетині проблемних сфер педагогіки, психології, філософії, соціології, фізіології. Тому сучасний стан дошкільної та початкової освіти характеризується різнобічністю охоплення багатьох питань та неоднозначністю їх трактування у взаємодії педагогічного процесу суміжних ланок освіти.

Проблемі категорії "взаємодія" приділяли увагу В. Вернадський, В. Соловйов, П. Флоренський, К. Цюлковський, А. Чижевський, К. Кедров та ін. Вони розглядали взаємодію як явище, методологічну категорію, засадовий принцип філософії.

З цим поняттям пов'язана і потреба людини в спілкуванні, навчанні, освіті, власному розвитку (К. Абульханова-Славська, А. Авер'янова, Л. Архангельський, В. Афанасьєв, Л. Буєва, І. Жбанкова, М. Качан, В. Князева та ін.). Педагогічний аспект взаємодії розглядався багатьма вченими-педагогами. Базові положення категорії "взаємодія" розглянуто в працях Ю. Бабанського, М. Данилова, Л. Новікової та ін.

Поняття "взаємодія" в найзагальнішому значенні відображає універсальну, загальну форму руху, вплив об'єктів один на одного. Під взаємодією розуміється процес одночасного впливу двох або більше систем один на одного як найбільш загальна форма зміни їх станів, властивостей. Для людини це проявляється у

прагненні до взаємодії з різними об'єктами довколишнього світу. Через взаємодію людина досягає природні та суспільні явища, закономірності, процеси, орієнтується в довкіллі, визначає способи свого мислення і поведінки, пізнає інших і себе.

Мета нашої статті розглянути поняття "взаємодія" в педагогічному процесі та ацентувати увагу на ролі партнерської взаємодії в організації передшкільної освіти.

Звернемося до загальнонаукових уявлень про взаємодію.

У філософському словнику "взаємодія" тлумачиться як "філософська категорія, що відображає особливий тип відносин між об'єктами, за якого кожен з об'єктів діє (впливає) на інші об'єкти, внаслідок чого вони змінюються, водночас зазнаючи впливу з боку кожного з цих об'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну його стану. Її фундаментальне значення зумовлене тим, що вся людська діяльність у реальному світі, практика, а саме: наше існування і відчуття його реальності ґрунтуються на різноманітних взаємодіях, які людина здійснює і використовує як засіб пізнання, знаряддя дії, спосіб організації буття" [10, с. 47].

Отже, у філософії взаємодія як категорія позначає загальну форму зв'язку тіл і явищ. З філософського погляду, це категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого.

У педагогічних словниках: "Взаємодія – особлива форма зв'язку між людьми, процесами, діями, явищами, в результаті якої відбувається зміна їх початкових якостей або станів. Вона веде до синтезу, інтеграції об'єктів, до єдності дій" [6, с. 30].

Педагогічна взаємодія – це особлива форма зв'язку між учасниками освітнього процесу, яка передбачає взаємозбагачення їх інтелектуальної, емоційної, діяльнісної сфери; їх координацію і гармонізацію. Педагогічна взаємодія означає чіткий розподіл функцій, взаємне делегування, дотримання прав і обов'язків сторін взаємодії [6]; "це процес, що відбувається між вихователем і вихованцем у перебігу навчально-виховної роботи і спрямований на розвиток особистості дитини" [7].

У психологічному словнику "взаємодія" трактується як "процес безпосередньої взаємодії об'єктів (суб'єктів) один з одним, що викликає їхній взаємний зв'язок" [8, с. 113].

У психології взаємодія виражає динамічну рівновагу, інтер- та інтрапсихічні зв'язки психічних процесів, явищ, властивостей станів. Один з психологічних законів підкреслює зв'язок розвитку особистості та діяльності. Цей зв'язок лежить в основі розуміння педагогічної значущості взаємодії, в якому і через яке розкривається вся складна система здібностей – предметно-практичних і душевних [8].

Сучасне трактування педагогічної взаємодії є різновидом соціальної взаємодії людей і розглядається як: педагогічне спілкування (О. Бодальов, В. Кан-Калик, О. Леонт'єв, І. Зимня, С. Кондратьєва та ін.); педагогічна система, що об'єднує кілька самостійних структурних компонентів, які підпорядковані цілям освіти формуванню розвиненої особистості кожного вихованця (А. Бойко); спосіб організації навчально-виховного процесу (Ю. Бабанський, В. Бондар, О. Киричук, О. Кіліченко та ін.); особливий вид педагогічної діяльності (Р. Берне, К. Роджерс, Б. Джойс, Л. Тайлер та ін.); 5) істотна характеристика педагогічного процесу (В. Сластьонін); сукупність педагогічних ситуацій (І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Н. Тарасевич, В. Семиченко та ін.); взаємна активність вихователів і вихованців (Н. Мойсеюк); процес виховання в сучасному розумінні (І. Бех, І. Підласий).

В. Семенов [9] одним із перших висунув тезу, згідно з якою основою теоретичної концепції педагогіки є педагогічна взаємодія сторін, і запропонував таку класифікацію:

- взаємодія вихователя і вихованця;
- процес, що створює види діяльності (пізнання, гра, праця, спілкування);
- процес, у якому, з одного боку, розвивається і формується особистість вихованця, а з іншого – вдосконалюється особистість вихователя.

В. Котюков стверджує, що педагогічна взаємодія – це доцільні контакти педагога з дитиною (тривалі чи тимчасові), метою яких є зміни у поведінці, діяльності й стосунках дитини. Сутність педагогічної взаємодії, на думку вченого, полягає в тому, що однобічний вплив змінюється взаємодією, в основі якої – спільна діяльність педагога та вихованців. Основними параметрами її є взаємини, взаємоприйняття, підтримка, довіра [5, с. 215–216].

За О. Киричуком, педагогічна взаємодія є спільною роботою педагога і вихованця, яка засновується на їхньому взаєморозумінні [4, с. 3–12]. Автор убачає в педагогічній взаємодії єдність виховання (передання цінностей як зміст педагогічної праці) та спілкування (форма організації педагогічного процесу). Головним у цій концепції є поняття "спільна робота". Видові ознаки, які, власне, і характеризують педагогічну взаємодію як специфічне явище, становлять її складові – виховання і спілкування.

На думку В. Гриньова, найважливішою характеристикою особистісного аспекту педагогічної взаємодії є можливість впливати один на одного та викликати реальні перетворення не лише в пізнавальній, а й у особистісній сферах [2, с. 151].

Учені (Є. Євладова, Л. Логінова, Н. Михайлова) виокремлюють такі функції педагогічної взаємодії:

- перетворювальну – стосовно предмета, завдань і змісту спільної діяльності, її суб'єктів, умов взаємодії;
- пізнавальну – стосовно спільно "відкритого" довколишнього середовища, взаємозв'язків між людьми;
- ціннісно-орієнтаційну – визначає становлення та розвиток соціокультурних цінностей, настанов, головних поведінкових орієнтацій у педагога та дітей;
- комунікативну – яка є не лише процесом трансляції інформації, власного досвіду, а й двобічним процесом спілкування між педагогом та учнями, між самими дітьми [3].

Вченими виділено такі елементи педагогічної взаємодії:

- взаємопізнання як упізнання один одного, позитивне оцінювання індивідуальних та особистісних рис, можливостей і здібностей;
- взаєморозуміння як стан спільності та взаємності досягнення сенсу та мотивів суб'єктів діяльності та міжособистісних відносин, очікування адекватної ідентифікації та готовність до неї, що дозволяє досягати мети спільної діяльності або спілкування, максимально сприяє дотриманню інтересів, що надає можливості для саморозкриття здібностей кожного;
- взаємовплив, що викликає зміну поведінки, думок, почуттів учасників;
- взаємовідносини як двобічна готовність до спільних дій [3].

Оптимальною формою взаємодії є навчальна співпраця. Останні роки проблему навчальної співпраці активно розвивають А. Мудрик, В. Ляудіс, В. Панюшкін та ін. Саме такі відносини, які складаються під час співпраці, найбільш ефективно сприяють розвитку учнів як суб'єктів діяльності, становленню їхньої активної життєвої позиції.

Лише в суб'єкт-суб'єктній взаємодії є можливим діалог, позитивний розвиток і зміни особистості. Саме цей тип взаємодії створює більш сприятливі умови для формування особистості [2, с. 152].

Цей вид взаємодії в навчальному процесі можна назвати інтерактивним. Інтерактивний процес характеризується високою інтенсивністю комунікації, спілкування, обміном діяльністю, зміною та різноманітністю видів діяльності, процесуально (зміною станів учасників), цілеспрямованою рефлексією учасників діяльності та взаємодії, постійний зв'язок із життям.

Педагогічну взаємодію в організації навчально-виховного процесу дошкільного закладу і початкової школи досліджувала Л. Федорович. Науковець зазначає, що педагогічна сутність взаємодії полягає у спільному вирішенні сім'єю, дошкільною установою та школою завдань педагогічного процесу, його доцільності, цілеспрямованості позитивних взаємовпливів і взаємозамін тих, хто бере участь у педагогічному процесі. Взаємодія об'єднує педагогів, батьків і дітей, забезпечує їхній активний взаєморозвиток. За доцільно організованої педагогічної взаємодії найвища результативність виявляється у позитивній динаміці та особистісних змінах, розвитку кожного суб'єкта та переходу до вищого рівня функціональності [11].

Педагогічна діяльність має подвійну спрямованість свого впливу як на вихованців, так і на самого педагога, тому позитивна, продуктивна, педагогічна взаємодія в освітньому просторі дошкільного закладу – обов'язкова умова виховання і навчання дітей дошкільного віку.

Серед досвіду сучасних надбань дошкільної та початкової освіти, відзначимо досвід В. Сухомлинського, який вказував на особливе місце у вирішенні проблем

взаємодії сім'ї, дошкільної установи і школи. Він обґрунтував теоретико-методологічні засади взаємодії сім'ї і школи у справі навчання й виховання. На думку педагога, батькам і вчителям слід глибоко усвідомлювати, що ані школа без сім'ї, ані сім'я без школи не можуть вирішити найтонші, найскладніші завдання становлення людини [12]. Узагальнений педагогічний досвід В. Сухомлинського щодо підготовки дітей до школи свідчить про виняткове місце відносин, що складаються в середовищі перебування дитини. Учений наголошує, що можна виховувати не тільки педагогікою, а й "особливою організацією" стилю життя, коли діти просто живуть у такій атмосфері, створеній вихователем, яка формує уважність, доброту, турботу, радість буття. У зв'язку з цим у Павлишській школі було створено батьківський університет. До нього батьки записувалися за два роки до вступу їхньої дитини до школи. Відвідували заняття обов'язково і мати, і батько. Слухачі університету були розподілені на групи (дошкільна, I–II клас, III–IV, V–VII, VIII–X класи) відповідно до віку дітей. Основною формою занять були лекції і бесіди директора, завуча, вчителів. Теоретичні знання з психології і педагогіки тісно пов'язувалися зі шкільною та сімейною практикою виховання. Батьки, діти яких мали вступати до школи, навчалися в секціях "Батько і син", "Мати і дочка", "Сім'я як школа людських взаємовідносин" [12]. Майбутні першокласники відвідували "Школу радості" за рік до навчання, де на "Уроках мислення" в зеленому класі пізнавали радість від споглядання довколишнього світу, переживали задоволення від праці, досягнутого успіху. Радість, моральні взаємини В. Сухомлинський уважав надійною ланкою, що пов'язує школу із сім'єю у підготовці майбутніх учнів, а для дітей є стимулом думки, інтелектуальної діяльності в навчально-виховному процесі.

Гармонійну єдність виховних і навчальних зусиль видатний педагог розглядав як необхідну умову всебічної підготовки кожної дитини. Духовною серцевиною спеціально організованої взаємодії він вважав сім'ю з її люблячими взаєминами між дітьми і батьками, а школу сприймав як світ складних людських стосунків, керувати якими повинен вихователь. Багатство стосунків учнів, педагогів і батьків вважав основним принципом підготовки дітей до школи [12].

Група педагогів-новаторів (Ш. Амонашвілі, М. Гузик, С. Лисенкова, С. Соловейчик, В. Шаталов та ін.) розробили концепцію, яка отримала назву "педагогіки співробітництва". Було доведено, що співробітництво – це не спеціальна педагогіка, а високий рівень педагогічних відносин [1]. Теоретичні засади цілеспрямованого, гуманного співробітництва педагогів, батьків і дітей у процесі підготовки до школи було розроблено НДІ педагогіки Грузії під керівництвом Ш. Амонашвілі. У його науково-методичних працях "Здрастуйте, діти!" та "Як живе, діти?" розкрито засади педагогіки співробітництва, подано зразки педагогічної взаємодії учителя і дітей, спільних пошуків і творчості. Навчально-виховний процес учений уважав процесом співробітництва педагога і дитини, впродовж якого вихователь допомагає дитині долати труднощі: пояснює, показує, нагадує, підказує, радить, попереджає, підтримує, стимулює, співпереживає, дає впевненість, зацікавлює. Суть такої взаємодії – у цілеспрямованому створенні гуманної атмосфери для радісного, змістового, духовно багатого життя кожної дитини в колективі. На думку Ш. Амонашвілі, за таких педагогічних умов, в атмосфері педагогічної взаємодії, допомоги і підтримки духовного життя дитячого колективу кожна дитина стає здібною і готовою долати труднощі більш високого рівня, максимально виявити і розкрити свої можливості [1].

Отже, педагогічна взаємодія розглядається як процес, який відбувається між суб'єктами освіти (вихователем і вихованцем, вихователями та вихованцями, педагогами та батьками, педагогами між собою) в ході навчально-виховної роботи і спрямований на розвиток особистості кожного із суб'єктів, що взаємодіють. Таку взаємодію можна визначити як партнерську.

Особистість є найвищою цінністю, натомість повноцінний розвиток її можливий тільки одночасно з розвитком усіх суб'єктів взаємодії, які виступають партнерами. У процесі партнерської взаємодії в передшкільній освіті базовими структурними компонентами визначаємо сім'ю, дошкільний навчальний заклад і школу, які є провідними ланками в системі освіти та розглядаємо їх, як сукупні самостійні суб'єкти, узгодженість дій яких як частин цілого створює освітнє середовище. У процесі взаємодії дошкільного навчального закладу, початкової школи і сім'ї відбувається процес цілеспрямованого становлення особистості дитини.

Відзначимо, що партнерська взаємодія в передшкільній освіті визначається всім соціальним оточенням. Суб'єктами партнерської взаємодії в педагогічній системі передшкільної освіти є особистість дитини, сім'я, педагоги – вихователі та вчителі початкових класів, заклади освіти – дошкільний навчальний заклад та початкова школа, управлінський аспект між закладами освіти. Сім'я стає рівноправною поряд із дошкільним навчальним закладом і школою у справі виховання та становлення особистості дитини. Дошкільний навчальний заклад, початкова школа включають у себе підсистеми нижчого порядку: групи, класи, педагогів, батьків, вихованців, які мають певні зовнішні і внутрішні взаємозв'язки.

Отже, цей вид взаємодії можна визначити як партнерським, оскільки всі учасники взаємодії мають спільну мету, щодо розвитку дитини старшого дошкільного віку, набуття нею складових дошкільної зрілості, зв'язані між собою спільними формами та методами роботи, утворюють системну взаємодію та намагаються досягти спільного результату у процесі взаємодіяльності. Суб'єкти є рівноправними учасниками освітнього процесу, де досягається єдність усіх чинників, у центрі з особистістю дитини. Всі члени такої взаємодії – дитина, батьки, педагоги є не тільки учасниками, а партнерами, які об'єднані однією метою – дати дитині рівні стартові можливості напередодні її вступу до школи. Організація партнерської взаємодії в навчально-виховному процесі передшкільної освіти відбувається на основі спеціально організованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії, педагогічно доцільних гуманних відносинах.

Процес партнерської взаємодії має властивості інтегрованості й комплексності. Основними зовнішніми чинниками, що зумовлюють принцип комплексності та інтегрованості взаємодії є, по-перше, центральне місце дитини в навчально-виховному процесі (дитиноцентризм) та єдність педагогічних вимог до неї; по-друге, педагогічно організоване освітнє середовище, передусім суб'єкт-суб'єктні відносини вихователів, дітей і батьків, учителів, дітей і батьків, вихователів, дітей і вчителів; по-третє, гуманна виховуюча суб'єкт-суб'єктна взаємодія педагогічного та дитячого колективу в педагогічному процесі.

Завдяки ефективній організації передшкільної освіти на основі партнерської взаємодії, відбувається індивідуальний розвиток особистості, поступове їх включення до системи особистісних і громадських відносин, соціалізація особистості, формується життєва компетентність дошкільників.

Кількість відносно самостійних суб'єктів, які можуть бути залучені до партнерської взаємодії не може бути обмеженою, а навпаки, бажаним є уведення тих, які мають виховний потенціал і здатні узгоджувати свої дії і зумовлюють включення їх до організації передшкільної освіти.

Сучасний дошкільний навчальний заклад розглядається як відкрита соціальна система. Це означає, що дошкільний заклад наділений правом установлювати взаємовідносини з будь-якими організаціями, установами, підприємствами, приватними особами, які висловлюють зацікавленість у спільній роботі і можуть надати допомогу дошкільній установі у вирішенні її основних завдань.

Будь-який дошкільний заклад включений в єдину інфраструктуру міста, а це означає, що в безпосередній близькості від нього знаходяться інші установи, організації, підприємства, громадські об'єднання, які потенційно можуть бути зацікавлені у вирішенні спільних з дошкільним закладом освітніх завдань. Така соціальна взаємодія розглядається як об'єднання зусиль суб'єктів для спільного оптимального вирішення педагогічних проблем у галузі навчання, розвитку та виховання дитини (О. Алексєєва, Т. Бабаєва, Т. Березина, Т. Нежнова, А. Майер, І. Хоменко).

Отже, партнерство у дошкільній освіті – це спільна колективна розподілена діяльність різних соціальних груп, мету діяльності поділяють всі учасники цієї групи і вона призводить до позитивних результатів і ефектів.

При цьому партнерська діяльність може здійснюватися:

- регулярно, якщо завдання, що вирішуються соціальними партнерами, не мають чітких часових меж, а розв'язуються постійно (наприклад, завдання охорони життя і зміцнення здоров'я дітей – безстрокове завдання; дошкільний заклад її вирішує впродовж кожного навчального року, тому і дитяча поліклініка як соціальний партнер у виділеному напрямку взаємодіє з дошкільним закладом на регулярній основі);

- тимчасово, якщо дошкільний заклад зацікавлений у соціальному партнері на певний строк (наприклад, взаємодія з кафедрою дошкільної освіти педагогічного вишу на період здійснення інноваційної діяльності дошкільного закладу);

- ситуативно, на момент участі ДНЗ запланованих у межах соціального партнерства, в акціях (наприклад, взаємодія з виставковим центром для організації презентації дитячих робіт з теми "Світ навколо мене").

Останнім часом з'явилися нові терміни, такі як "мультивзаємодія", "полісуб'єктна взаємодія" (А. Майєр), що вказує на якісно новий рівень професійних контактів між дошкільними установами, музеями, бібліотеками, театрами, спортивними і художніми школами.

Аналізуючи зміст та структуру партнерської взаємодії, були розроблені критерії і показники партнерської взаємодії в організації передшкільної освіти

Когнітивний критерій з показниками:

- обізнаність вихователів і вчителів з державними стандартами дошкільної і початкової ланок освіти;

- обізнаність з програмами навчання, виховання і розвитку дітей в ДНЗ і 1 класі школи;

- обізнаність вихователів і вчителів початкових класів навчальною і методичною літературою для ДНЗ і 1 класу.

Методичний критерій з показниками:

- обізнаність вихователів і вчителів зі специфікою провідної діяльності дітей і учнів;

- обізнаність з провідними формами, методами і принципами навчання в ДНЗ і 1 класі;

- обізнаність з наявним наочно-демонстративним та дидактичним матеріалом для ДНЗ і 1 класі школи.

Практично-дієвий критерій спрямований на досягнення навчальної мети в практичній діяльності.

Показники практично-дієвого критерію:

- наявність документації партнерської взаємодії в ДНЗ і початковій школі в організації передшкільної освіти;

- наявність дієвих форм партнерської взаємодії в організації передшкільної освіти;

- залучення батьків і громадськості до партнерської взаємодії в організації передшкільної освіти.

Отже, партнерська взаємодія – це особлива форма зв'язку між учасниками освітньо-виховного процесу, в ході і результаті якого відбувається взаємне збагачення інтелектуальної, емоційної, діяльнісної сфер учасників цього процесу, що має соціально значущий характер.

Це спеціально створене розвивальне освітнє середовище на основі взаємозв'язків сім'ї, дошкільного навчального закладу і школи, сукупність процесів, що сприяють безперервності й між компонентами у змісті діяльності суб'єктів передшкільної освіти, сприяння особистісному їх розвитку, зумовленому специфікою організації педагогічного процесу.

Отже, партнерська взаємодія між учасниками навчально-виховного процесу в передшкільній освіті є інтегрований феномен організації принципової єдності впливів сім'ї, дошкільного закладу і початкової школи наданні рівних стартових можливостей кожній дитині напередодні її навчання в школі.

Основне завдання партнерської взаємодії – надати кожній дитині оптимальні умови для реалізації її здібностей з урахуванням індивідуальних особливостей.

Таким чином, механізм руху організації партнерської взаємодії у передшкільній освіті можна визначити як педагогічний процес, у контексті якого здійснюється навчання й оволодіння соціальним досвідом, який у дошкільному дитинстві проходить переважно за допомогою дорослих, а в наступні періоди – більш самостійно, завдяки власній активності. Це передбачає спеціально організовану цілеспрямовану партнерську взаємодію дітей і дорослих, у процесі якої повинна здійснюватися пізнавально-практична діяльність, яка б сприяла загальному розвитку дитини, забезпечувала її особистісні зміни.

Подальше вивчення питання партнерської взаємодії спрямоване на набуття старшими дошкільниками якостей дошкільної зрілості в навчально-виховному процесі в ДНЗ.

Література

1. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества. Книга для учителя / Ш. А. Амонашвили – К. : Освіта, 1991. – 111 с.
2. Гриньов В. М. Взаємодія суб'єктів педагогічного процесу : монографія. / В. М. Гриньов, Р. В. Дорогих, С. Ю. Масич, Т. С. Розумна. – Харків : ТОВ "Щедра садиба плюс", 2013. – С. 151.
3. Евладова Е. Б. Дополнительное образование детей / Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. Н. Михайлова. – М. : ВЛАДОС, 2002. – 352 с.
4. Киричук О. В. Проблемы психологии педагогической взаимодействия / О. В. Киричук // Психология : респ. науч.-метод. зб. / ред. кол.: О. В. Киричук (відп. ред.) та ін. – К. : Освіта, 1965. – Вип. 37. – С. 3–12.
5. Котюков В. Г. Проблема формирования коммуникативной культуры (КК) студентов средствами освоения дополнительной педагогической профессии (ДПП) / В. Г. Котюков, В. П. Котюкова // Учебная научно-производственная и инновационная деятельность высшей школы в современных условиях. – Оренбург, 2000. – С. 215–216.
6. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
7. Педагогическая энциклопедия. – Москва : Советская энциклопедия, 1996. Т. 3. – 1996. – 879 с.
8. Психологический словарь / В. В. Давыдов, А. В. Запорожец, Б. Ф. Ломов и др. ; под ред. В. В. Давыдова. – Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – С. 113.
9. Семенов В. Д. Социальная педагогика: история и современность / В. Д. Семенов. – Екатеринбург : УрГУ, 1993. – 187 с.
10. Філософський енциклопедичний словник. – Київ : Арабіс, 2002. – С. 47.
11. Федорович Л. О. Підготовка дітей до школи в умовах навчально-виховного комплексу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 / Людмила Олександрівна Федорович. – Полтава, 2003. – 253 с.
12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – Київ : Рад. школа, 1977. Т. 3. – 1977. – 670 с.